

A kiegyezés előtörténetéhez

(Felelet Kosáry Domokos „reflexióira”¹)

„... Monográfiám témaválasztását tisztelt opponenseim egybehangzóan indokoltak találták, elhatárolása tekintetében is csak Kosáry Domokos egyik megjegyzésében érzek némi fenntartást. Arra az utalására gondolok, amelyben az egyetemes történeli összefüggések szempontjából az 1859—61-es időszak egységére figyelmeztet. Aligha kétséges, hogy itt olyan periódus-határokról szól, amelyeket egy szintézis esetében feltétlenül indokolt tekintetbe venni. Egy monográfiának azonban — úgy vélem — nem kell mindenképpen hozzájuk igazodnia. Monográfiám időkeretét ugyanis tudatosan — a magam elé állított módszertani követelménynek megfelelően — igen szűkre, alig tíz hónapra korlátozódtam, hogy minél zártabb, s a témám szempontjából minél teljesebb egységben vizsgálhassam és szemléltethessem azoknak a kölcsönhatásoknak a funkcionálását, amelyeket a megvilágítandó folyamat szempontjából alapvetőeknek ítélttem. Ennek a vitatható, de opponenseim által nem vitatott módszertani eljárásnak a legszigorúbban alárendelve szólok előzményekről a bevezetésben, és utalok néhány szál további bonyolódására az epilógusban. Azaz nem általában beszélek a bevezetésben az 1859. évi háború fejleményeiről, hanem csak abban a vonatkozásban, mennyiben volt ez a háború előzménye a válságba került Habsburg-hatalom és a konzervatívok közeledésének, annak a közeledésnek, amely végül is részletvizsgálataim nyitányához, az Októberi Diplomában tetet öltő kiegyezési kísérlethez vezetett. Ezért szólok arról, hogy az 1859-ben vereséget szenvedett, de még nem legyőzött Ferenc Józsefet milyen jelentős mértékben szorította — Rechberg idézett minisztertanácsi vallomása szerint is — a félelem Magyarország felzúdulásától a villafrancai kompromisszumra. Természetesen, ha monográfiámban az 1859. évi háború pragmatikus történetét tárgyalnám, köteles lennék azt is részletezni, milyen szerepet játszott a cári politika III. Napóleon megtorpan-tásában, azt is, milyent az angol, a kétfrontos háborúra kényszerüléssel fenyegető német politika, sőt milyen szerepet egy francia-ellenes európai koalíció Napóleon számára félelmetes lehetőségére is. Másutt foglalkoztam is mindezzel, de most úgy ítélem, előadásom logikai vonalát törném meg általa. Természetesen a további tárgyalás során utalok a francia—orosz viszony alakulásának minden olyan mozzanatára, amely hatással volt, vagy kölcsönhatásba került az általam vizsgált fejleményekkel. Nemcsak közvetlenül a magyar (hazai és emigráns) politika viszonylatában szólok erről, hanem osztrák viszonylatban is, éppen az Októberi Diploma létrejöttét meghatározó külpolitikai tényezők felsorakoztatása kapcsán. (A külpolitikai kérdésekhez kapcsolódva itt jegyzem meg, hogy van olyan helye a monográfiának, ahol a pályájuk során egymást a miniszterelnöki, ill. a külügyminiszteri székben oly sűrűn váltogató Palmerston és

¹ Kosáry Domokos a *Történelmi Szemle* 1969/3—4. számában részlegesen közreadta *Forradalom és kiegyezés választóján (1860—1861)* c. monográfiámról készített opponensi véleményét. Az 1969. okt. 28-án előterjesztett feleletem vonatkozó részleteit az olvasók szíves tájékoztatásául közlöm. Itt jegyzem meg, hogy Sötér István opponensi véleménye a *Kritika*, 1970/1., Kovács Endréé pedig — némi kiegészítéssel — az *MTA II. Osztályának Közleményei* XX/1—2. számában jelent meg. Monográfiám további szakkritikai visszhangjára ld.: *Válóság*: 1967/12. sz.; *The Times Literary Supplement*: 1968/1279 p.; *Irodalomtörténeti Közlemények*: 1968/4. sz.; *The English Historical Review*: 1969/7. sz.; *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*: 1970/7. sz.

Russell sajnálatos technikai hiba következtében fordított szereposztásban kerülnek említésre. Bírálóim közül ezt senki sem tette szóvá, hadd ragadjam meg én az alkalmat a korrekció szükségének jelzésére.)

A monográfia alapkérdéseire közellépve vizsgálják tisztelt opponenseim mű és cím összhangját . . . Kosáry Domokos a monográfia előszavára hivatkozva 1860/61 fordulópont jellegére mutat rá az 1848/49. évi forradalom és az 1867. évi kiegyezés közötti időben. Indokoltan hivatkozik ugyanakkor arra, hogy a címben jelzett válaszut fogalma szokványosan nem fordulopontra, hanem alternatívára utal, s menten állást is foglal: 'a magyar politikáról ekkor elvben és általánosságban mondható, hogy forradalom vagy kiegyezés közt kellett választania', 'a politikát kézben tartó' erőket tekintetbe véve azonban gyakorlatilag nem. Hadd mondjam el, hogy a címadással egyszerre mindezt, sőt némileg ennél is többet kívántam kifejezni. A fordulat forradalomtól a kiegyezéshez címhasználat nem lenne teljesen igaz, hiszen a fordulat teljesen még nem ment végbe, nem is szólva arról, hogy elfedné éppen azokat a dilemmákat, amelyek emésztették, és emésztő módon meghatározták — a címre is kihatóan — a monográfia alanyának szerepét betöltő politikai erők magatartását. A monográfia opponensem által helyeselt alapkonceptiója és címe viszonyának vizsgálata kapcsán a következők szíves figyelembevételét kérem. 1860 októberében, a monográfia által részletezett időszak kezdetén a magyar politikai élet tizenkét év után először megnyílt színterein két, egymással alternatív módon konfrontálódó politikai ajánlat konkretizálódott. Az egyik, a magyar konzervatívok ajánlata az Októberi Diplomában testet öltött kiegyezési megállapodásnak elfogadtatására irányult, a másik annak a nem szervezettileg, csak virtuálisan létező széles nemzeti ellenállási koalíciónak, Deáktól és a volt centralistáktól az emigráció híveitől és a plebejus demokratáktól terjedő, ellentmondásoktól tépett, de legfőbb jel-szavában mégis egységes tábornak az ajánlata, amely az új lehetőségeket az 1848. évi forradalmi vívmányok helyreállítására kívánta felhasználni. Íme az első alternatíva, a válaszut első megjelenése a vizsgált szakaszban. A döntés — amennyire történelemben kollektív akaratmegnyilvánulásról egyáltalán beszélhetünk (s itt most a magyar politika erőiről, nem a magyarországiakról van szó) — annyira egyértelmű volt. Elutasítása a konzervatív kiegyezési ajánlatnak és igenlése az 1848. évi forradalmi vívmányok helyreállítására irányulónak . . . A konzervatívok kiegyezési ajánlatának rovására kialakult döntéssel a magyar politika erői újabb válaszut elé kerültek. A 48-as alpra helyezkedve, ehhez az alaphoz való viszonyuknak próbatételére került sor nemzeti-közjogi, ill. társadalmi-nemzetiségi vonatkozásban. Monográfiám főfejezeteinek legfőbb tartalma éppen az, hogyan formálódik ki az új alternatíva. A legális jelszóként a 48-at hangoztató emigrációnak és híveinek álláspontja az volt, hogy a forradalmi vívmányok visszaszerzése és új tényleges biztosítékokkal körülbástyázása csak a megfelelő nemzetközi helyzetben végbevitt fegyveres küzdelem útján képzelhető el, amelynek katonai és a 48-as vívmányokat meghaladó, mai fogalmaink szerint a befejezetlen polgári forradalmat továbbvivő belpolitikai, nem kevésbé nemzetiségpolitikai feltételei vannak. Velük szemben a kiformalódó Deák-párt és azok, akiket ez a formailag a másik oldalhoz tartozók közül fokozatosan szövetségesül nyer meg, elutasítják a 48-as vívmányok felújításának katonai és jórészt a belpolitikai feltételeit is, hogy helyettük végül is inkább a forradalmi vívmányok rovására is teendő koncessziókat válasszák egy új kiegyezési kísérlet keretében. Az új alternatívát tehát a felkészülés a forradalmi vívmányok megújítására és kiteljesítésére, vagy a felkészülés a forradalmi vívmányok esonkítása útján is végbeviendő kiegyezésre jelentette. Monográfiám anyaga a tanúságtevője annak, hogy ez az alternatíva ugyanesak nagyon világosan jelentkezett az egykorú politikai valóságban. De monográfiám egyben tanúságtevője annak is, hogy ez, a korábbi magasabb fokon újraternelő alternatíva más módon, a forradalom megújítása és továbbvitele követelményeinek elhárításával és ennek révén éppen az új kiegyezési kísérlet feltételei kialakulásának előmozdításával dőlt el . . . De hadd tegyek még két további megjegyzést. Egy dilemma feloldása mindig az alternatív tényezők egyikének irányába mozgósító tényezők túlsúlyra jutásával dől el. De hogy így történik, az természetesen nem jelentheti a dilemma valóságának tagadását. Másrészt a történelemben egy,

az osztályok ill. irányzatok politikai tudatos erőit átható dilemma az alternatíva eldöntése után nem feltétlenül oldódik fel az osztály, réteg vagy irányzat minden csoportjában, még kevésbé minden egyes tagjában. A dilemma elemei tovább élhetnek, mégpedig nemcsak a döntést ellenzők körében, hanem állandó kompenzációt sürgető belső ellentmondásként a meghozott döntést igénylők bensejében is. Olyan mozzanatok ezek, amelyek indokolják az adott dilemma számbavételét nemcsak a kiegyezés előtörténete, hanem a kiegyezésre épülő fejlemények szempontjából is . . .

. . . Kosáry Domokos kitűnő komparatiztikai érzékkel villantja fel annak a sokknak a következményeit, amely a saját proletáriátusával szembekerülő francia burzsoáziához hasonlóan éri a parasztsággal s különösképpen a nemzetiségi parasztsággal szembekerülő 'nemességet' 1848/49-ben és utána. Ennek a sokkhatásnak az érvényesülése történelmi valóság, amelynek felméréséhez magam is igyekeztem több tanulmány keretében hozzájárulni. Felfogásunk különbségének lényege az, hogy míg Kosáry Domokos ezt a nemesség, mint osztály egészére érvényesnek látja, ill. precíz meghatározása szerint jellemző példáját látja benne annak, hogy érhető tetten 'egy osztály zömének alaptendenciája, egyéni kivételek és árnyalatok figyelembe vételével is', addig én a már 1848 előtt is a rendi burkokban kivételesen differenciálódott osztálystruktúrájú nemességet, 1848 után osztályértelemben teljes bomlásban levőnek látom, amelyet a sokkhatás is, nem kevésbé éppen társadalmi kötöttségeinek különbözősége folytán, eltérő módon, eltérő intenzitással és korántsem azonos politikai állásfoglalásra serkentően ér. Nálunk a nemességnek óriási hányada, mint ismeretes, egyáltalában nem volt jobbágytartó, további jelentős hányadának gazdálkodásában, ill. létfenntartásában pedig a jobbágyszolgáltatás jelentéktelen vagy igen kis jelentőségű szerepet játszott. A parasztsorú, a kisbirtokos nemesség és a nemesi értelmiség jelentős része a jelzett sokkhatást kevésbé szenvedte meg, vagy legalábbis sokkal közvetettebben, áttételesebben, mint a nemesség vezető rétegei. Ugyanakkor az arisztokráciával, sőt a középbirtokos nemesség egy részével fennálló társadalmi ellentétei folytán, s a kiváltságai elvesztése fejében a polgári nemzetállam keretében kielégíteni remélt gazdasági-társadalmi érvényesülésétől is sarkallt nemzeti törekvéseire zúdult csapások után, az abszolutizmus korában, a hatvanas évek elejéig jelentős részük — egyértelműbben az ország magyar-lakta törzsterületén, ellentmondásosabban a vegyes nemzetiségű vidékeken és legkevésbé a nemzetiségi többségű területeken — potenciális szövetségest látott, és amennyire politikailag aktív volt, keresett a parasztságban, sőt — ez vitába kevésbé vont kérdés — helyenkint a plebejus elemekben is. Hadd említsem meg Szabó István, Soós Imre, Orosz István, Simonffy Emil és mások vonatkozó munkái mellett saját korábbi északdunántúli kutatási eredményeimre is hivatkozva, hogy a birtokrendezések során nem csupán volt jobbágyok és volt földesuraik, hanem az utóbbiak és különböző kondíciók mellett feudális függésben volt nemesek éles összeütközéseire is sor került, sőt előfordult, hogy volt jobbágyok és volt kisnemesek küzdelme egybekapcsolódott, még az is, hogy kisnemesek kerültek a mozgalmak élére. Nem kívánom a kisnemesség egykorú magatartását e vonatkozásban sem sematizálni, még kevésbé idealizálni. Jelentkezett abban a reformkori ölmobotosok szűklátókörűsége is, a kiváltságok vesztésére válaszul a szűkkeblű elzárkózás, a nagybirtokosság uszályába kapaszkodás, a zsírba, pálinkába fulladó közöny, de korántsem ez volt az általánosan, még kevésbé az egyedül meghatározó. Hadd utaljak — egyedi példákat mellőzve — a veszprémi „nemes községek” állásfoglalására, amellyel a megyei bizottságnyt előkészítő értekezlet meghívását demokratikusan felülbírálván kijelentették, hogy a számukra biztosított személyes részvételi joggal éhni nem kívánnak, hanem a volt jobbágyközségekkel egyenlően küldenek képviselőket. Hadd utaljak a „Nép szava, Isten szava” jelszóval szervezkedő zempléni „veres pártira”, amely a kisnemes birtokos, ill. értelmiségi Sóhalmy Samu János, Oláh Dániel, Bajusz József és Szakátsi Dániel vezetésével nemcsak a nemzeti kérdésben volt radikális, hanem az antifeudális küzdelemben is, amiről Sóhalmy a hatvanas években két cikluson át az országgyűlésen is tanúságot tett. Ha csak rendőri jelentésben olvashatnánk olyant, mint például azt, hogy a bodrogi nemesek 1860 őszén azzal „bujtogaták” a falusiakat, ha a kormány megbukik és ők

hajtják végre a birtokrendezést, a parasztok jobban fognak járni, joggal legyinthetnénk, mint túlzásra vagy egyszerű parasztfogásra. De ha figyelembe vesszük a nemesi többségű megyei közgyűléseken e vonatkozásban történeteket, amelyekről — opponenseim egybehangzó véleménye szerint realizisztikusan számoltam be — akkor kiderül, hogy (most a konfrontáció érdekében kiéleztetten fogalmazok) a 'parasztnyúzó' tendenciákkal szemben, akkor még volt bázisa a 'paraszt-pártoló' tendenciáknak is. Ez a bázis a birtokrendezés kérdésében közvetlenül nem érdekelt nemesi rétegek képviselőinek egy részéből, ill. a középbirtokosság olyan képviselőiből formálódott, akik éppen a nemzeti önrendelkezés biztosítására irányuló törekvéseik folytán a parasztságot még potenciális szövetségesként akarták megtartani. E tendenciák küzdelme tükröződik monográfiám előadásában. Több megyében a pozitív tendenciák részleges felülkerekedését is jelezhettem. Így elsősorban Pest megyében, de nem utolsósorban Bars megye nevezetes határozatában, amely a parasztkézen levő telki állomány 1/6-át tevő maradványföldeket a császári pátens rendelkezésével ellentétben nem paraszti önmegváltással, hanem úrbíriségként, állami kártalanítással kívánta felszabadítottá minősíteni. Tisztelt opponensem hangsúlyozva ennek jelentőségét, olyan politika jellegzettségének minősíti, amely 'csak csekély kisebbség pártfogásában részesült'. Hadd tegyem hozzá: a kiegyezés után, 1871-ben, amikor a kérdést végleg eldöntötték, a nagy többség valóban nem ezt a haladó állásfoglalást tette magáévá. De 1861-ben, a kiegyezés útjára lépés előtt még korántsem volt ennyire egyértelműen negatív e javaslat fogadtatása. Bars indítványával az éppen összeült országgyűléshez fordult és egyidejűleg körlevélben tájékoztatta felőle a többi törvényhatóságot. A megyék zöme (jelentős részük közgyűlést sem tartva ekkor tájt) a döntést az országgyűlésre hagyta, amely az ügyet bizottság elé juttatta. Ismereteim szerint csupán három megye közgyűlése foglalt állást a kérdésben, de mindhárom támogatta, sőt felerősítette Bars érvelését. Az országgyűlés a kérdéssel külön nem foglalkozott. Meg kell azonban említeni, hogy az Országbírói Értekezlet ideiglenes törvénykezési szabályai az országgyűlés vonatkozó törvényalkotásáig érvényesítendőnek ajánlották az úrbéri pátent, implicite tehát a Bars által korrigálni kívánt rendelkezést is. Az országgyűlés azonban az Ideiglenes törvénykezési szabályokat modern szóval csak 'csomagtervként' tárgyalta, azaz vagy az egészet kellett elvetni, vagy az egészet elfogadni, és így ajánlotta 152 szóval 70 ellenében használatát a visszaállított magyar bíróságoknak nem kötelező 'ideiglenes kiegészítő' a vonatkozó törvények megalkotásáig. Ebben a szavazásban, amelyre az országgyűlésen végbement fordulat s a Határozati Párt bonnlása idején került sor, nem izolálható, hogy a 'csomagtervbe' zárt sokszáz kérdés közül hány igent és hány nemet indikált a maradványföld-kérdés vagy akár az egész úrbérrendezési problémára, amelynek vonatkozó szövege ezt külön nem is említette, csak implicite foglalta magában. Magával a barsi javaslattal közvetlenül az országgyűlés feloszlásáig már nem foglalkozott. Nagyönis elképzelhető, hogy az országgyűlés második szakaszát követően a barsi javaslat többséget nem kapott volna. De biztosan azt sem állíthatjuk mindezek alapján, hogy annyira csak 'csekély kisebbségre' számíthatott, amint azt tisztelt opponensem látja. Hadd tegyem még hozzá, hogy az Országbírói Értekezlet munkálata ellen a főtűzet, persze korántsem csupán antidemokratikus elemei miatt, sőt elsősorban közjogi fenntartások folytán, de éppen az ekkor formálódó 'Szélsőbal' vezetői zúdították. Azok a jórészt a kismenéséből és a nemesi értelmiségből jött politikuskok, akiknek különválásában már valamelyest a kismemesi, kispolgári, plebejus értelmiségi és paraszti tömegeknek a Határozati Párt vezetősége által minden módon és eszközzel akadályozni kívánt önállóbb politikai képviselteségi törekvése tükröződött. Nem véletlenül hangsúlyozta ennek a Szilágyi Virgil, Böszörményi László, Madarász József, Csiky Sándor, Kállay Ödön és Vidats János nevével fémjelzett csoportnak 1861 júliusában kiadott röpirata, hogy ha a képviselőházban 'sokkal erősebb volna a népelem túlsúlya, általa a nemzet s a ház politikai iránya a jövőre nézve általában megnyugtatóbb volna'. — Mindaz, amit elmondottam, annak érzékeltetésére szolgált, miért látom indokoltnak, hogy a társadalmilag differenciált nemesség politikai nézeteinek differenciált-ságára is mértéktartóan, de határozottan tekintettel legyünk.

... E kérdéskörhöz fűződik Kosáry Domokos három politikai személyiséggel kapcsolatos

megjegyzése is. Ghyczy Kálmánt úgy vélem teljesen megegyezően ítéljük meg az adott vonatkozásban. Az ő negyvennyolcassága korántsem volt demokratizmussal telített. A nézetkülönség nem is e vonatkozásban merül fel. Tisztelt opponensem Ghyczy Nádasdy Lipót grófhoz írott, általam idézett levelének azon passzusa kapcsán, mely szerint a nemesség ragaszkodik a negyvennyolcas törvényekhez, noha 'specifikus érdekei általuk megsértettek és most is folyvást veszélyeztetnek', kifogásolja zárójeles megjegyzésemet, amely szerint Ghyczy 'a törvények demokratikus továbbfejlesztésének lehetőségeire' is utal. Ez tisztelt opponensem egyetlen olyan kritikai megjegyzése, amely filológiai vonatkozású, ezért részletkérdés volta ellenére sem szeretnék sommásan foglalkozni vele. Kétségtelen, hogy megjegyzésem kissé rövidre zárt, így az észrevétel teljesen indokolt volt. Az idézett összetett mondat mindkét szóbanforgó állítmánya ugyanis ugyanarra az alanyra, ti. az 1848-as törvényekre vonatkozik. Ezért fogadom el tisztelt opponensem korrekcióját az alábbiak megjegyzésével: Ghyczy arról írt, hogy a nemesség érdekei e törvények által egyrészt a múltban 'megsértettek', másrészt 'folyvást veszélyeztetnek'. Jelentőséget tulajdonítok annak, hogy míg a múltat illetően a határozott körvonalú 'megsértés' fogalmat használta, a jelent (és talán a jövőt) illetően a határozatlanabb 'veszélyeztetés' fogalommal élt. Ha csak az 1848. évi törvény tételes alkalmazásától tartott volna, akkor a jelen vonatkozásában is szólhatott volna arról, hogy az érdekek folyvást megsértetnek, vagy ha ígét akart váltani, s a jövőre is akart utalni, írhatta volna, hogy fenyegettetnek. Lehet, hogy a veszélyeztetés szó használata mégis csupán véletlen. Ha mégsem az, akkor talán annak kifejeződése, amit ez a szó bizonytalanabb körvonalával sejtet, hogy Ghyczyben élt a félelem a 48-as törvények formális tételeinek meghaladásától. Annál is inkább okom van ennek feltételezésére, hiszen — amint erre a 326. l. egyik jegyzetében teljesen más összefüggésben, amire tisztelt opponensem aligha figyelhetett fel e vonatkozásban, utalok — Ghyczy magánbirtokán még 1860 őszén is természetben szedette a szőlődézmát. Márpedig — mint ismeretes —, az 1848. évi törvénykönyv nem tiltotta el a nem-úrberes szőlődézsma szedését, a híres 1848 szeptemberi kiegészítő határozat viszont igen. Korántsem elképzelhetetlen számomra emiatt sem, hogy Ghyczy negyvennyolcasságában nagyonis ellentmondásosan feszült egymásnak az, amivel 1848 már ténylegesen, befejezett tényként 'megsértette' a birtokosok érdekeit, és amivel — 1860/61-ben vita alatt állván pl. a szőlődézsma-határozat érvényességének a kérdése — csak 'veszélyeztetette'. E megjegyzéssel fogadom el tehát tisztelt opponensem filológiai indokolt korrekcióját.

Bárány Gusztáv esetében Kosáry Domokos méltányolja a nagyonis határozott társadalmi demokratizmusáról írottakat, de megjegyzi, hogy ő viszont a nemzeti önrendelkezés tekintetében nem bizonyult következetesnek. Ha add emlékeztessenek Bárány nyomtatott képviselői programjára, amelyben egyfelől célul tűzi, hogy 'a magyar úr legyen saját földjén', másfelől ahol a Habsburg-hatalommal kötendő megegyezés lehetőségéről szólva teljesen követi az emigrációnak a legális taktikára vonatkozó utasítását, s emellett olyan zárómondatot fűz a gondolatsor végére, amely a megegyezés lehetetlenülése esetére egyértelműen utal a küzdelem vállalásának szükségességére. S hogy Bárány mennyire következetes volt e vonatkozásában, azt az is jellemzi, hogy tilalom ellenére az országgyűlés feloszlata után, mégpedig jellegzetesen megválasztott napon, 1861. okt. 6-án olyan népgyűlést hívott egybe Csurgón — beszámol erről monográfiám, — amelynek az ő helytállását köszöntő szónoka egyben felfegyverkezésre, felkészülésre a 'német kutyák' kiűzésére hívta fel az ezer főnyi paraszttömeget. Szilágyi Virgil esetében viszont úgy ítélte tisztelt opponensem, hogy ő 'nemzeti-közjogi téren a radikális függetlenségek közé tartozott' ugyan, de társadalmi nézeteit a Pest város számára általa, mint 'nemes ügyvéd' által készített, monográfiámban feltárt, az ipari munkások megrendszabályozását célzó tervezet jellemzi. Szilágyi 'nemzeti radikalizmusáról' is csak akkor kapunk kielégítő képet, ha hozzáteesszük ehhez, hogy nemzetiségpolitikai vonatkozásban a leghaladóbbak közé tartozott, ekkor, sőt 1862-ben történt elfogatása előtt a sajtóban nyíltan szót emelt egy demokratikus államszövetség megteremtése mellett is. Egyik vezetője volt a konzervatív erők által szervezett s a feudális követutasítási rendszer felelevenítésére irányuló kampány elleni küzdelemnek. Nem mellékes körülmény, hogy

már 1860-ban ő vállalta Táncsics védelmét, s az sem, hogy az Országbírói Értekezetlet illetékesége és határozatai ellen vívott küzdelméből a közjogi fenntartások mellett nem hiányoznak a demokratikus elemek sem. Polgárivá formálódó politikus volt, a polgárság kedvence, akit Szeged polgárai tisztelgő felirattal köszöntöttek, s aki a választások idején az akkor legjellegzetesebben kis- és középpolgári pesti kerületben, a Józsefvárosban ütötte ki reményeiből a Deákék által támogatott Királyi Pált, sőt óriási politikai meglepetésként az ország legjobban ismert személyiségeinek egyikét, Jókai Mórt is. Mint a polgárság képviselője szövegezte meg a munkásság rendszabályozását célzó tervezetét, ezt a kemény, de nagyonis jellegzetesen nem feudális, hanem éppenséggel korai kapitalista munkálatot. Ugyanakkor az is jellemzi társadalompolitikai felfogását, hogy feltétlenül az egyik szerzője (ha nem éppen a megfogalmazója) a Szélsőbal már idézett röpiratának, amely 'a népelem túlsúlyának' biztosítását sürgette a képviselőházban. S végül még egyet. Azok, akiknek érdekében állt megakadályozni, hogy Kossuth a Teleki által kiépített szervezeten kívüli erőkkel közvetlenül is kapcsolatot tudjon teremteni, nem véletlenül igyekeztek azzal rossz híret költeni, hogy 'válságos időkben Dózsa-féle celebritásra is tudna vergődni'. Ami nyilván túlzás volt, de közvetve is hozzájárul annak az álláspontomnak a megerősítéséhez, amely szerint Szilágyi nem tekinthető a nemzeti-közjogi radikalizmus területére szűkülő nemesi politikusnak.

Egyetlen kérdéskörrel szeretnék még foglalkozni, s ez tisztelt opponenseim utalása a monográfia határain túlmutató fejleményekre . . . A kiegyezést nem tekintem csupán elvfelelőnek, hanem egy történelmileg meghatározott körülmények közt kialakuló, részben új koncepciójú politikai irányzat érvényesülése következményének is. Nem tekintem azonban — az eddig előadottakból következően sem — 'győzelemnek', még 'a nemesség' győzelmének sem, legfeljebb egy olyan meghatározott körülmények között felülkerekedő politikai irányzat sajátos módon a maga számára biztosított sikerének, amely a nagybirtokos arisztokrácia zömét, a középbirtokosság és a nemesi értelmiség egy részét reprezentálta, jelentékeny polgári erőket is uszályába vonva. Ugyanakkor úgy vélem, hogy a kiegyezés eljövendő magyar monográfusának mindazt is tényleg tekintetbe kell vennie, amire . . . Kosáry Domokos a figyelmet felhívta. A kérdés feldolgozójának valóban nagyon figyelnie kell az így uralomra jutott erők antidemokratizmusára, korlátlan hegemonizáló törekvésére, pozícióőrző vakságára és persze mindarra, aminek így is a polgári fejlődés tendenciáiból utat engedtek. De ugyanakkor figyelnie kell arra is, hogy ezeknek az erőknek a felülkerekedése óriási küzdelem eredményeként jött létre. Figyelnie kell arra, hogy 1861 után milyen kölcsönhatásban maradtak a nemzetközi helyzet fejleményei a birodalmi és a magyarországi folyamatokkal, mind a gazdasági fejlődést, mind a társadalmi viszonyokat és a nemzeti ellentétek alakulását meghatározó tényezőkkel. Számba kell vennie mindezt és még egyet. Azt is, hogyan ment végbe a kiegyezésellenes és a haladó erők jelentős részének felszámolása, vagy legalábbis megrendszabályozása 1861—65 között. Hogyan mozdították el a falvak demokratikusan választott előljáróit, számolták fel az önkormányzati szerveket, zúzták össze a polgárság nem egy haladó testületét, regulázták meg egész sor vezető publicista és lapkiadó haditörvényszék útján történt megfélemlítésével a sajtót, kutatták fel és semmisítették meg az ellenállás folytatásával kísérletező szervezeteket, többek közt számos országgyűlési képviselőt is börtönbe zárva, ill. új száműzetésbe kényszerítve, s végül — mindezek után — hogyan tartották kézben az 1865. évi országgyűlési választásokat, mígnem olyan parlament jött létre, amelynek a többsége legfeljebb a kiegyezés változatai közt, de nem 'szükségessége' tekintetében látott dönteni valót.

Szabad György